

# “Torat Eretz Yisrael”: The Revival of a Rabbinic Expression and Some of its Contemporary Trends

Uziel Fuchs, Herzog College and Bar-Ilan University

## Abstract

The concept of “Torat Eretz Yisrael” (“the Torah of the Land of Israel”) has its origins in midrashic texts and was later invoked by Rabbi Abraham Isaac Kook to represent the renewal of Torah study associated with the modern return to Zion. This article reviews contemporary uses of this term over the past few decades. For some, it denotes the impetus to re-engage with the study of the Jerusalem Talmud. For others, the phrase has served as inspiration or justification for a range of spiritual and political ambitions rooted in Jewish teachings connected to the Land of Israel. By surveying these recent applications, this study aims to elucidate the diverse meanings and agendas evoked by appeals to the idea of a distinctive “Torah of the Land of Israel” in contemporary Jewish discourse.

## תקציר

המונח 'תורת ארץ ישראל' מצוי בספרות חז"ל. בעת החדשה, בתורתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק הוא משמש כביטוי לשאיפה להתחדשות התורה בזמן שיבת ציון המודרנית. במאמר זה נבחנים היישומים של המונח בעשרות השנים האחרונות. בחוגים מסוימים הוא משמש במובן של הצורך או הרצון לשוב ללימוד המקורות הארץ ישראליים – בעיקר התלמוד הירושלמי. בחוגים אחרים הוא משמש השראה ונותן לגיטימציה לשאיפות רוחניות – ואף פוליטיות שונות.

# 'תורת ארץ ישראל' תחייתו של ביטוי חז"לי וכמה כיוונים עכשוויים שלו

עוזיאל פוקס  
מכללת הרצוג ואוניברסיטת בר-אילן

שיבת ציון המודרנית לוותה בשאיפות רוחניות ודתיות וגם הובילה וקידמה שאיפות שכאלה. אחד הביטויים שליוו את השאיפות הרוחניות שנלוו לציונות המודרנית הוא הביטוי החז"לי 'תורת ארץ ישראל', שזכה לעדנה מחודשת בידי הרב אברהם יצחק הכהן קוק. במאמר זה נעמוד על כך שביטוי זה סייע לחלומות ושאיפות להתגשם ולעבור מן המופשט והמעורפל אל הממשי והמוחשי.

חזונו של הרב קוק בעניין 'תורת ארץ ישראל' לא זכה להדים משמעותיים עד לעשרות השנים האחרונות, שבהן הוא חוזר וניעור בהקשרים שונים: לימודיים, רוחניים, הלכתיים ואף פוליטיים. בעמודים הבאים ננסה לסקור כמה מהקשרים אלה.

[א]

לפני הדיון ב'תורת ארץ ישראל' בדברי הרב קוק וממשיכי דרכו, מן הראוי להפנות את המבט אחורה אל המאה התשע עשרה. בתקופה הזו המחקר וראיית העבר היו בלולים במלחמות הדת האקטואליות של ההווה, כלומר של אותה המאה: שאיפות אמנציפציה, רצון להשתחרר מן היהדות המסורתית, וניסיונות לתיקונים דתיים.<sup>1</sup> מגמה זו, בהקשר של תיאורי בכל וארץ ישראל בתקופת התלמוד, תוארה יפה במאמר של ישעיהו גפני.<sup>2</sup>

הנטייה אל התלמוד ירושלמי ואל שאר המקורות הארץ ישראלים באה לידי ביטוי, בין השאר, במגמות 'משכיליות' בעניין פרשנות האגדה. האגדה התלמודית – הכוללת מעשי ניסים, גוזמאות, שדים ותיאורים גשמיים של הקב"ה – לא נעמה לאוזנם של המשכילים. וכך כתב ר' נחמן קראכמל, כשהוא מתאר את האגדה:

חלק האגדה שבתלמוד הירושלמי [...] ורובם ככולם טובים, נעימים להקורא בהם בטוב טעם [...] האגדה הזרה אשר עליה כל החרדה, היא הגמרא הבבלית

1 כמה ממחקריו של חנן גפני מוקדשים לעירוב התחומים שבין המחקר לבין האידיאולוגיות של המאה התשע עשרה. ראו, למשל: ח' גפני, פשוטה של משנה: עיונים בחקר ספרות חז"ל בעת החדשה, תל אביב תשע"ט; הנ"ל, מפי הסופרים: תפיסת התורה שבעל פה בראי המחקר, ירושלים תשע"ט; הנ"ל, "איך בית דין יכול לבטל את דברי בית דין חברו": לגלגוליה של סדרת משניות במסכת עדויות, נטועים כד-כה (בדפוס).

2 ראו: י' גפני, 'בין בכל לארץ ישראל: עולם התלמוד ועימותים אידיאולוגיים בהיסטוריוגרפיה של העת החדשה', ציון סב (תשנ"ז), עמ' 213-242.

שלנו [...] באו בה כמו כן סך לא מעט מהאגדות הזרות, המחרידות את הלב לזרותם.<sup>3</sup>

דברים קרובים באים בדבריו של הרב שלמה יהודה רפפורט, רבה של פראג, מראשוני חכמת ישראל, התולה את האגדות ה'זרות' בהוספות מאוחרות לתלמוד הבבלי:

וכפי השערה הקרובה התחילו אגדות זרות כאלה הכוללות גם סגולות ולחשים וספורי כשופים ופעולות נגדם מימות תלמידי רבינא ורב אשי ובישיבותם, כי קודם להם היו החכמים מרחקים ספורים כאלה מאד כנ"ל [...] וקצתם נכנסו לזמן מאוחר, בתלמוד ססודר מקודם, או נשאר בפני עצמם, ולא נמצא כמוהם באגדות א"י שהם הירושלמי ומדרשים קדמונים.<sup>4</sup>

שני חכמים אלה לא התנגדו למסורת ההלכתית הרבנית, אך הם ביקשו לתלות את הדברים הזרים והמוזרים לטעמם בתלמוד הבבלי. הדגשת מקומו של התלמוד הירושלמי הייתה כדי להשיב 'עטרה ליושנה', וכדי להדגיש את ההיבטים הרציונליסטיים שהם שאפו למצוא בעולם היהודי.

כפי שציין גפני, חוגים שביקרו את העולם הרבני או שביקשו לתת צביון חדש לעולם היהודי ולהנהגותיו העצימו הרבה את הכיוון הזה. מכיוון שבאותה התקופה זוהתה המסורת היהודית – ובצדק – עם זו שבתלמוד הבבלי, הרי שעצם העדפתו של התלמוד הירושלמי הייתה בעיקר כדי לגנות את הבבלי ואת המסורת היהודית הבנויה עליו.<sup>5</sup>

## [ב]

עניינה של ארץ ישראל וחיבתה של הארץ היו נוכחים בעולמו של הרב קוק עוד טרם עלייתו בשנת תרס"ד, אך עם עלייתו ארצה חל שינוי משמעותי בהדגשת עניינה של ארץ ישראל והובלט מקומה של תורת ארץ ישראל.<sup>6</sup> בשנת תרס"ח, ארבע שנים לאחר

3 נ' קרוכמל, מורה נבוכי הזמן, בתוך: ש' ראבידוביץ (עורך), כתיבי רבי נחמן קרוכמל, לונדון תשכ"א, עמ' רנ. לדיון קצר במגמות האקטואליות של רנ"ק ושי"ר ראו: י' זוסמן, 'שוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן, עמ' 100, הערה 186.

4 הרב שי"ר רפפורט, ערך מילין, פראג תרי"ב, עמ' 10. על שי"ר ראו לאחרונה: נ' שיפריס, שי"ר חדש, ירושלים תשפ"ב.

5 כך כתב גפני (לעיל, הערה 2), עמ' 229 לגבי יהושע השל שור שדרש 'לנפץ לחלוטין את המיתוס של מעמד התלמוד. בניסיון לשוות לתביעתו בסיס מחקרי, מצא עצמו שור מתקיף בעיקר את התלמוד הבבלי. הוא נקט בשיטה הבדוקה להשוות תלמוד זה עם התלמוד הירושלמי, כדי לגלות את מעמדו הנחות של הבבלי ולעמוד על תוצאותיו המזיקות לדורות לעומת היצירה הארץ ישראלית'. אברהם קראכמל, בנו של ר' נחמן קראכמל וידידו של י"ה שור, היה אף הוא מבקר חריף של העולם היהודי המסורתי. קראכמל כתב פירוש לסוגיות בתלמוד הירושלמי (ירושלים הבנויה, למברג 1867). הפירוש הוא 'משכילי'. אף שאפשר לראות פה ושם את הביקורת שלו על העולם היהודי של זמנו הרי שבאופן כללי הוא פירוש ששואף להיות ענייני ולא פולמוסי. על קראכמל ראו גם גפני, שם, עמ' 219, הערה 28.

6 על ההבדלים בין הגותו של הרב קוק לפני עלייתו לארץ לבין זו שאחריה נכתבה ספרות רבה. ראו למשל: א' גולדמן, 'התגבשות השקפותיו המרכזיות של הרב קוק – הכתבים מהשנים תרס"ו–תרס"ט, ד' סטטמן וא' שגיא (עורכים), א' גולדמן, מחקרים ועיונים – הגות יהודית

עלייתו לארץ, כתב הרב שתי איגרות ובהן קריאה לשוב לתורת ארץ ישראל, ללימוד התלמוד הירושלמי ולדרכי הלימוד שלו. לחכמי ירושלים כתב שיש 'הבדל עצום ונשגב בין תורת א"י לתורת חו"ל' והוא ציטט את מאמר הזוהר 'על הגאולה – דא תלמוד ירושלמי'.<sup>7</sup> מתוך ציטוט זה הוא קשר את השאיפה לגאולה עם השיבה לתורת ארץ ישראל וללימוד הירושלמי. לר' יצחק אייזיק הלוי, מחבר 'דורות הראשונים', כתב איגרת ידועה ובה הצביע על ההבדל העקרוני שבין תורת א"י לתורת חו"ל. לדבריו 'אורא דארץ ישראל מחכים', מכיוון שהיא ארץ הנבואה, ויש בה קישור בין הנבואה לבין ההלכה, ובין האגדה לבין ההלכה.<sup>8</sup> את הקיצור שבו מתאפיין התלמוד הירושלמי ראה הרב קוק כמעלה גדולה, והוא ייחל ל'עת שיחדש השי"ת לב חדש על עמו ויוחזר כח קדושת ארץ הקודש בגלוי, יגלה האור של הירושלמי מצד סגנונו הקצר והעמוק, שמשתייך ממהלך שכל עליון, וההגדה המקובלת מחוברת בו עם ההלכה בדרך פעולה נסתרת'.<sup>9</sup> הוא גם קרא ללימוד של התלמוד הירושלמי 'עד שילך עמנו אור הבבלי להתאחד עם התלמוד הירושלמי ויחדיו יאירו באור שבעתים'. איחוד זה יחבר את ההלכה עם האגדה, את הנגלה עם הנסתר ואת פרטי הפרטים של ההלכה עם הרוח הכללית ועם העקרונות שביסוד הפרטים.<sup>10</sup>

## [ג]

עשרות שנים חלפו עד שהקריאה של הרב קוק לחזור לתורת ארץ ישראל החלה לשאת פירות משמעותיים, ואלה צמחו לכמה כיוונים. כיוון אחד הוא שיבה אל לימוד המקורות הארץ ישראליים עצמם ובראש ובראשונה ללימוד התלמוד הירושלמי. הנטייה להגביר את לימוד הירושלמי אירעה גם בחוגים חרדיים – חסידיים וליטאיים<sup>11</sup> – אך ענייננו כאן הוא באותם מוסדות וחוגים הרואים את עצמם כנענים

בעבר ובהווה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 119-120. לסוגיה זו הוקדש הפרק השביעי בספרו של הרב יואל בן נון, המקור הכפול – השראה וסמכות במשנת הרב קוק, לאחד את הבלתי מתאחד, תל אביב 2014, עמ' 207-232, וראו שם ספרות קודמת. עוד טרם עלייתו לארץ ישראל כתב הרב קוק על כוח השינוי בעקבות דרשות הלכתיות של הסנהדרין שתקום בארץ ישראל: 'בהיותנו זוכים לתורה שבעל פה האמיתית, בית דין הגדול שבלשכת הגזית [...] למשל, 'במקום אשר יבחר ד', בתוקף לאומי חסון ובטוח שלא יהיו משועבדים לחתימת התלמוד, ידרשו בתורה וכיריעו כאשר יראה להם [...] אז 'הלא מציון תצא תורה', ותורה שבעל פה החיה שתשוב לאיתנה' (הרב ש' חמני [מהדיר], הרב אברהם יצחק הכהן קוק, לנבוכי הדור – המכונה מורה נבוכים החדש, תל אביב 2014, עמ' 84). לסוגיה זו ראו: ע' פוקס, 'בסגנון אחד? הרב קוק והרב גלאזנר על אפשרות החידוש בהלכה', ספר היובל לכבוד שמואל ויגודה (בדפוס).

7 הרב אברהם יצחק הכהן קוק, אגרות הראיה, א, אגרת צו, עמ' קיב.

8 שם, אגרת קג, עמ' קכג.

9 שם, עמ' קכו.

10 לדיון במקורות ולניתוח שיטתו של הרב בתורת ארץ ישראל' ובלמוד התלמוד הירושלמי, ראו: נ' גוטל, 'תורת ארץ ישראל – התלמוד הירושלמי במשנת הרב קוק', א' ורהפטיג (עורך), ישועות עוזו [...] ספר זכרון לרב עוזי קלכהיים זצ"ל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 390-412; א' רוזנק, ההלכה הנבואית – הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק, ירושלים תשס"ו, עמ' 150-176. וראו גם המובא להלן הערה 32.

11 תנופה גדולה ללימוד התלמוד הירושלמי באה בעקבות קריאתו של האדמו"ר מגור, ר' שמחה בונם אלתר, לייסד לימוד 'דף יומי' בתלמוד הירושלמי. לתיאור הקריאה של האדמו"ר מגור,

לקריאתו של הרב קוק. כך, עם הקמתה של הישיבה בעתניאל, בדרום הר חברון, נתיסד בה שיעור קבוע בתלמוד הירושלמי, ועל כך כתב הרב עמירם עולמי בפתח מאמר העוסק בהשוואת סוגיות הירושלמי והבבלי:

הרב קוק באחת מאגרותיו (אגרת קג) מסביר את השוני בין לימוד התלמוד הבבלי לבין לימוד הירושלמי. באגרת זו הוא מסביר שיש שוני רוחני בין תורת א"י לבין תורת חו"ל, ושהירושלמי [...] צורת סברותיו ואופן כתיבתו יש בהן צדדי הנבואה [...] אגרת זו ממלאה רצון להתעמק בלימוד הירושלמי ולקלוט את ענינו המיוחד. הלומד את הירושלמי בפנים בעמל של ברור דברי תורה, ראוה מצד אחד את נכונתם של דברי הרב אך גם הבטים אחרים בלימוד [...] מאמר זה יש בו מחידושי אשר בוררו בחלקם בלימוד קבוע של ירושלמי המתקים בישיבה.<sup>12</sup>

פחות או יותר באותו זמן, בשנת תשנ"ד, התפרסמו שני חיבורים עם שם זהה: 'זהב הארץ'. כותרות הספרים מרמזות למדרש: 'זהב הארץ ההיא טוב – מלמד שאין תורה כתורת ארץ ישראל'.<sup>13</sup>

חוברת אחת היא פרי עטו של הרב יהושע וייצמן, ראש ישיבת ההסדר במעלות.<sup>14</sup> הוא דן במעמדו של התלמוד הירושלמי, בדרכו, ובשאלת היחסים שבינו לבין התלמוד הבבלי. בין השאר כתב: 'בשוב ה' שיבת ציון בדורות האחרונים, חזרת תורה לאכסניא שלה והולך ומתחזק הצורך לברר מהי תורת ארץ ישראל ומהן הדרכים להשיגה [...] מרן הרב קוק זצ"ל דלה דלה לנו להשקותנו מים חיים וללמדנו דרך העבודה והלימוד לדורנו'.<sup>15</sup>

בעקבות הרב קוק הוא הדגיש את מאפייניה של תורת ארץ ישראל: חיבור ההלכה והאגדה, הנגלה והנסתר וכן את הצורך בהבנת הכללים שביסוד פרטי ההלכה. כמה שנים לאחר מכן, בשנת תש"ע הקדיש לסוגיה זו ספר עב כרס ובו עסק הרבה בהשוואת הבבלי והירושלמי, ובקישור תורת הנסתר כפרשנות לנגלה.<sup>16</sup> הרב וייצמן

12 בט"ו בשבט תש"מ, להתחיל ללמוד 'דף יומי' ירושלמי, ראו: מקל נועם – מבחר מאמרים על מהות ומעמד התלמוד הירושלמי ועל תקנת הדף היומי בתלמוד הירושלמי, ירושלים תשמ"ח, עמ' י-יא. קריאה זו נועדה 'להרבות תורה כמה שאפשר'. בעקבות הכרזה זו, החלו רבים בלימוד יומי של הירושלמי בקהילה החסידית הגדולה ביותר בישראל, ופירוש חדש על הירושלמי החל להיכתב בה. בציבור הליטאי ניכרה השפעתו של הרב חיים קנייבסקי, מגדולי הרבנים הליטאיים בבני ברק בתלמוד זה. השפעתו התבטאה גם בכך שסדר הלימוד היומי שלו כלל לימוד של הירושלמי באופן סדיר, גם בשיעורים שמסר וגם בכתיבת הפירוש שלו לירושלמי. כל אלה עודדו את לימוד תלמוד זה בחוגים שונים. לסקירה של שלושה פירושים חדשים על התלמוד הירושלמי, וביניהם פירוש של הרב קנייבסקי, ראו H. Zelcer, 'Three Commentaries on the Yerushalmi', *Hakirah* 1 (2004), pp. 105-128.

13 ע' עולמ', 'רסיסי ירושלמי', גולות א (תשנ"ג), עמ' 54. השיעור בירושלמי נמשך עד היום, שנים ארוכות אחרי שנרצח בידי מחבלים.

14 בראשית רבה, מהדורת תיאודור אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 147.

15 'וייצמן, זהב הארץ – פרקים להבנת דרכי הלימוד של תורת ארץ ישראל, מעלות תשנ"ד.

16 שם, עמ' 33.

17 הרב 'וייצמן, מיטב הארץ – כללי לימוד ושיעורים לאורה של תורת ארץ ישראל, מעלות תש"ע.

תרם תרומה נכבדה להעלאת המודעות ללימוד הירושלמי, אך דבריו מדגישים בעיקר את דרך הלימוד הרצויה של המקורות הקלאסיים והתלמוד הבבלי בראשם, יותר מאשר לימוד עצמאי של התלמוד הירושלמי. עם זאת, דרך הלימוד שלו התפשטה מעבר לשיבה במעלות וכמה מתלמידיו ‘ייצאו’ אותה גם לשיבות ולבתי מדרש נוספים. לא זו בלבד, ההכוונה של הרב וייצמן הובילה גם לחיבורים שיש בהם הדגשה של לימוד התלמוד הירושלמי כשלעצמו.<sup>17</sup>

הספר השני הוא של הרב אברהם הכהן בל"ס.<sup>18</sup> הוא כתב בהקדמת ספרו: ‘אני רואה תפקיד חשוב בדור זה לעורר ולהחיות את תורת ארץ ישראל’.<sup>19</sup> ועוד כתב: ‘התלמוד הירושלמי הוא המקור היותר רחב והיותר עמוק של ההדגשות והכוונים היוצאים מבית מדרשה של הציגונות הדתית’.<sup>20</sup> על פי קביעתו יש זיקה דווקא בין תפיסות דתיות וציגונות לבין העולה מתורתה של ארץ ישראל. ברוח זו יצר הרב בל"ס כמה יוזמות, ובפעילות ספרותית וחינוכית ענפה הוא תורם הרבה להפצת הירושלמי. הוא הקים מכון ללימוד התלמוד הירושלמי שפרסם עד עתה פירוש לכמה מסכתות של הירושלמי (את הפירוש כותב הרב יהושע בוך); חברי המכון מרצים בפורומים שונים על ייחודו של תלמוד זה, מארגנים שבתות עיון, ופרסמו כמה ספרים נוספים וכן חומר רב על התלמוד הירושלמי בדפוס ובאינטרנט.<sup>21</sup>

שני החיבורים הללו מייצגים שתי דרכים של ההולכים בדרכו של הרב קוק. שתייהן מדגישות את החשיבות בעיסוק בתלמוד הירושלמי ובדרכו המיוחדת.<sup>22</sup> אחת מהן – זו של הרב וייצמן – ממשיכה להתמקד בלימוד הרגיל, של התלמוד הבבלי ומפרשיו, אך מוסיפה לכך ממדים נוספים על פי מה שהיא רואה כ‘תורת ארץ ישראל’.<sup>23</sup> השנייה – זו של הרב בל"ס ושל חבריו – שממקדת את הלימוד בתלמוד הירושלמי עצמו, ומבקשת להפוך את הלימוד בו למרכזי ומשמעותי.<sup>24</sup>

- 17 ראו למשל חיבורו של בנו, הרב ישי וייצמן, לחזות בנעם: אורו של התלמוד הירושלמי, מעלות תשע"ז.
- 18 הרב א' הכהן בל"ס, זהב הארץ, בית אל תשנ"ד. כמו כן, אפשר למצוא בערוץ YouTube במרשתת שיעורי דף יומי – ירושלמי' מאת הרב מנחם וייצמן משיבת מעלות.
- 19 שם, עמ' 12.
- 20 שם.
- 21 ראו <http://www.talmudjerusalem.022.co.il>; וראו, למשל: הרב ח' ניר, נחלי הירושלמי, ירושלים תשע"ח.
- 22 בהקשר של מאמר זה, שמבקש לתאר מגמות של העיסוק העכשווי בתלמוד הירושלמי, אינני נכנס כלל לשאלת טיבן של דרכי הלימוד החדשות, ולשאלה עד כמה הדברים הם פשוטים של דברי חז"ל. סביר להניח שהרבה לומדים וחוקרים לא יקבלו חלק מן הפרשנויות מבתי המדרש הללו וחלק מהנחות היסוד שלהם.
- 23 בכיוון שונה מעניין לראות ניסיון לחזור ללימוד המקורות התנאיים מתוך פרספקטיבה של ‘תורת ארץ ישראל’. ראו: י' שאג, ‘משנה ונשמה – לימוד משנה לאור שיעוריו של הרב משה פאלוך’, פתיחתא יט (תשע"ב), עמ' 59-61. הדיון הוא על לימוד משנה מתוך גישה ספרותית, ובהקשר זה הוא כותב בעמ' 61: ‘מתודה זו אינה רק מתודה חדשה ללימוד המשנה אלא חלק ממהלך גדול של חזרה לתורת ארץ ישראל כחלק מתהליך הגאולה. בלימוד זה אנחנו מבקשים לחבר בין גוף לנשמה, בין הלכות המשנה לבין הרעיונות הגדולים שעומדים מאחוריהן, בין הלכה לאגדה, בין פרטים לכללים’.
- 24 סמוך אחרי הוצאת החיבורים של הרב וייצמן והרב בל"ס, התפרסמה חוברת של הרב משה צוריאל, ‘ציון במשפט תפדה – דברי התעוררות על לימוד תלמוד הירושלמי’, בני ברק תשנ"ז.

אי אפשר לעסוק בהתגברות הלימוד של התלמוד הירושלמי מבלי להזכיר את המחקר האקדמי שתום תרומה עצומה לפירוש הירושלמי.<sup>25</sup> לא זה המקום לסקור תרומה זו, אך די לציין את ההתקדמות בחקר הנוסח, הלשון, הטרימינולוגיה והריאליה של הירושלמי, לצד ההכרה בכך שלעיתים דרכו של הירושלמי שונה מזו של הבבלי.<sup>26</sup> בעשרות השנים האחרונות אפשר לראות שפירות המחקר המדעי – שהובילו לנוסח מתוקן לסוגיות הירושלמי, ואפשרו הבנה של מילים ושל ביטויים ופירושים של סוגיות – חדרו גם לבתי מדרש 'תורניים'. השפעה זו אירעה הן דרך חיבורים כתובים, הן דרך תלמידים שמלמדים בישיבות ובמדרשות תורניות ולמדו גם באוניברסיטאות, הן דרך אתרי אינטרנט שמנגישים את פרי העמל האקדמי ללומדי

החוכרת עוסק גם בעידוד ללימוד הירושלמי, אך לא פחות מכך בשאיפה להחייאת ירוח הירושלמי גם בלימוד התלמוד הבבלי. הרב צוריאל מזכיר בחוכרת את ספריהם של הרב וייצמן (עמ' 24), הרב בל"ס (עמ' 41), הרב דוד בר חיים (עמ' 98), אך מסיבה שאינה ברורה לי איננו מזכיר את דבריו העיקריים של הרב קוק (בהתאם לכך שמו של הרב קוק נעדר במפתח האישים שבסוף הספר), ואולי הדברים נראו למחבר כזיל קרי בי רב'. פחות או יותר באותו הזמן התפרסם מאמר קצר של הרב ד"ר עמוס סמואל, 'נחזיר את עטרת תורת ארץ ישראל ליושנה', מים מדלי 7 (תשנ"ו), עמ' 109-120. וראו גם דבריו של הרב ש' גורן, ספר הירושלמי והגר"א, ירושלים תשנ"א, עמ' 12: 'עם תחית העם בארצו. שחרור ירושלים, הר הבית ומקום המקדש, שומה עלינו להחיות גם את תלמודה של א"י, בעזרת כתבי יד והגהות וביאורי הגאון החסיד מוה"ר אליהו מוויילנא זצוקלה"ה, ככתוב "וזהב הארץ ההיא טוב" (בראשית ב') מלמד שאין תורה כתורת א"י (בר"ר ט"ז)'.<sup>25</sup>

25 המחקר האקדמי של הירושלמי לא היה קשור באופן ישיר לחיים בארץ ישראל או לתורתה של ארץ ישראל. עם זאת, לעיתים קשה להפריד בין החיים בארץ ישראל, ותחושת התחייה וההתחדשות של כמה מן החוקרים עם הקמתה של העלייה לארץ ועם הקמתה של האוניברסיטה העברית בירושלים. כדוגמה בעלמא אציין לשורה מתוך דבריו של פרופ' יעקב נחום אפשטיין. בסוף רשימות ההרצאות שלו על התלמוד הירושלמי, לאחר שסקר בקצרה את תולדות ההלכה הארץ ישראלית בתקופה הביזנטית ובתחילת התקופה המוסלמית כתב: 'סידור הירושלמי נפסק באמצע לרגלי המצב בא"י, הגזרות והשמדות, אבל תורת א"י לא פסקה, והיא המשיכה את פעולותיה [...]'. לאחר סקירה זו כתב באותיות מובלטות: **'לא פסקה תורה מארץ ישראל ולא תיפסק!'** ראו: "נ"א אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 334. למי שמצוי בכתיבתו של אפשטיין, קשה שלא לשמוע מבין השיטין את ההתרגשות הדתית וה'ציונית' שבה נכתבו המילים הללו. אפשטיין, שכתבתו המחקרית קפדנית, קצרה ומתומצתת – הביע במילים מעטות את ההתרגשות של מי שעוסק בתורת ארץ ישראל בירושלים ההולכת ונבנית, ורואה את עצמו כממשיכם של אותם לומדים ארץ ישראליים ששרידי תורתם נמצאו לא מכבר בגניזה הקהירית. על כתיבתו המאופקת של אפשטיין, ראו: ע' פוקס, 'מבוא לנוסח המשנה – הרהורים במלאת חמישים שנה ולקראת הדפסה חדשה', מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 371-374; על קפדנותו המדעית של אפשטיין ועל התנגדותו להכנסת 'פוליטיקה' ומטרות 'לא מדעיות' לאוניברסיטה העברית בראשיתה, ראו: "זוסמן, "נ"א אפשטיין והאוניברסיטה העברית: פרק בהתהוותה של מוסד', בתוך: ש' כץ ומ' הד, תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 476-486. על ציוניותו של אפשטיין, ראו שם, עמ' 480, הערה 17.

26 סקירה קצרה של הנושאים העיקריים הקשורים לחקר התלמוד הירושלמי יש בפרק שכתב מ' עסיס, 'תלמוד הירושלמי', מ' כהנא ואחרים (עורכים) ספרות חז"ל הארץ ישראלית – מבואות ומחקרים, ירושלים תשע"ח, עמ' 225-259.

הירושלמי.<sup>27</sup> בחוגים מסוימים יש הנעזרים בפירות המחקר ומעלימים את מקורות המידע שלהם, ויש לציין לשבח את פירוש ‘אור לישרים’ של הרב יהושע בוך, היוצא לאור במסגרת ‘מכון הירושלמי’, שמציין במפורש את המקורות בהם הוא נעזר.<sup>28</sup>

## [ה]

כאמור, הרב קוק קרא ללימוד התלמוד הירושלמי, אך לא פחות מכך קרא להאיר את התלמוד הבבלי ואת ההלכה לאורו של תלמוד זה ולאור דרכיו, והוא ראה את התחדשות ‘תורת ארץ ישראל’ כאחת החובות של היישוב המתחדש בארץ. ההכוונה של הרב קוק להארה ולחידוש של ‘תורת ארץ ישראל’ והאפשרות של התחדשות רוחנית בארץ ישראל פתחה פתחים ואפשרה לרבנים והוגים שונים לטוות את החלומות שלהם תוך הסתמכות על דבריו. אלה נעזרו במונח ‘תורת ארץ ישראל’ כדי לתאר את הצורך או הרצון להתאים את התורה ואת לימוד התורה למציאות החדשה בארץ ישראל. בהקשר הזה די לציין את הרבנים שג"ר ומנחם פרום זכרם לברכה, וייבדלו לחיים טובים הרב יובל שרלו, הרב חיים וידל והפובליציסט יואב שורק. הלגיטימציה הדתית שנתן הרב קוק להתחדשות דתית אפשרה להוגים הללו לאתר צרכים שונים של הדור כמאפיינים את ‘תורת ארץ ישראל’. הרב שג"ר ראה בצעירותו את תורת ארץ ישראל כהתחדשות של התורה, כמהפכה של דתיות ציונית, המבטאת ‘שינוי ערכים כללי בכל מערכות חייו של היהודי [...] שינוי של החברה, שינוי סוציאלי, פוליטי ואקונומי – שיכול להביא לתיקון שלם, לתיקון מלא של דבקות רוחנית בקב"ה’.<sup>29</sup> בשלבים מאוחרים יותר ראה את התורה המתחדשת בארץ ישראל כ‘שיר של נפלאות’ פוסטמודרני:

מה ישמיע הניגון של תורת ארץ ישראל במידה שניענה לקריאותיה של הארץ? יהיה זה ניגון של הריבוי, של הנס והפלא – ‘השיר של נפלאות’. העת הפוסטמודרנית, שבה האמתות נשברות לרסיסי נרטיבים, ותהליך השלום, המעניק מקום לניגודים ולסתירות, מקדמים אותנו אל עבר הניגון הפלאי הזה.<sup>30</sup>

27 ראו, למשל: פינצ'וק, משה, ‘מאגרי מידע לתלמוד הירושלמי’, עלי ספר כב (תשע"ב) עמ' 165-171.  
28 על מכן זה ראו לעיל, וראו למשל רשימת ‘ספרי עזר ומחקרים’, בתלמוד ירושלמי – מסכת מועד קטן, ירושלים תשס"ה, עמ' 7. שילוב מעניין של ניתוח אקדמי יחד עם שאיפות רוחניות ברוח דבריו של הרב קוק מצוי בחיבור על אגדות הירושלמי. ראו: ‘זלכה, בעין אגדת הירושלמי – פרקי עיון בעולמה של אגדת התלמוד הירושלמי, ירושלים תשס"ט.  
29 ראו: הרב שמעון גרשון רוזנברג – שג"ר, פניך אבקש (עורכים: מ' ורדיגר וע' פוקס), אלון שבות תשס"ח, עמ' 168-169. וראו שם, עמ' 172, על האפשרות לצמיחתה של תורת ארץ ישראל:  
30 ראו: הרב שמעון גרשון רוזנברג – שג"ר, ביום ההוא: דרשות ומאמרים למועדי השנה (עורך: ‘מבורך), אלון שבות תשע"ב, עמ' 161. על ה‘דיאלוג’ שבין הרב שג"ר ל‘תורת ארץ ישראל’ של הרב קוק, ראו: אחרית דבר מאת הרב חיים וידל, שם, עמ' 378-380. כאמור בפנים, הרב וידאל כתב לא מעט על תורת ארץ ישראל. דבריו מצויים בכותרת ‘תורת ארץ ישראל’ בבלוג שלו: ‘חיים בייבוע – הבלוג של חיים וידאל’. על ‘תורת ארץ ישראל’ כתורה של ‘עידן משיחי’ ראו: הרב ‘דרייפוס, חתונה של אבודים – קריאה חדשה במעשה משבעת הקבצנים, אפרתה תשע"א, עמ' 42. על התורה הארץ ישראלית המפויסת והנינוחה ראו שם, עמ' 50-53; ההנגדה



ידידו, הרב מנחם ראה ב'תורת ארץ ישראל' את התגשמות המאווים הפוליטיים והרוחניים שלו. בין השאר הוא ביקש להפוך את הרוח היהודית ל'נשית יותר, רכה יותר. תורת ארץ ישראל היא תורה של שלום'.<sup>31</sup>

בעקבות הרב קוק שראה בתורת ארץ ישראל, ארץ הנבואה, זיקה הדוקה שביין הנבואה, האגדה וההלכה – קרא הרב יובל שרלו להחייאתה של מה שהוא קורא 'הלכה נבואית', כלומר הלכה שמתמודדת עם האתגרים של שיבת ישראל לארצו ועם שאלות ציבוריות שהתחדשו כתוצאה משיבת ציון. מהלך זה עשוי לכלול גם חידושים בפסיקה ההלכתית.<sup>32</sup> באופן נרחב יותר רואה יואב שורק בשיבה לתורה של ארץ ישראל אתגר הלכתי ותפיסתי כולל.<sup>33</sup> השפעה של הרב קוק ברוח 'תורת ארץ ישראל' שלו אפשר למצוא גם אצל אלה המבקשים לאחד וליצור זיקה הדוקה יותר בין ההלכה והאגדה.<sup>34</sup>

שיטוט ברשת האינטרנט תחת חיפוש המילים 'תורת ארץ ישראל' מאפשר להבין את עוצמת ה'אנרגיה' הדתית שהמושג הזה מאפשר, ואת הנתיבים השונים שבה נותבו עוצמות אלה. כיוון אחד אפשר למצוא באתר של הרב יואל בן נון שרואה ב'תורת ארץ ישראל' (בין השאר) לימוד תורה מתוך היכרות פיזית של ארץ ישראל,

- שבין תורת חו"ל לבין המבט על התורה בארץ ישראל חוזרת עוד כמה פעמים בספר, ראו למשל, עמ' 176. על 'תורת ארץ ישראל' ראו גם: א' צוריאלי, 'הדרך לארץ-ישראל – חזון החסידות המתחדשת לאור תורת הראי"ה קוק', גולות יב (תשס"ג), עמ' 39-53, ובמיוחד הסיכום בעמ' 53.
- 31 ראו: הרב י' פרומן (עורך), חסידים צוחקים מזה – 180 שיחות ששמענו מהרב מנחם פרומן, ירושלים תשע"ו, עמ' 91. וראו שם, עמ' 33: 'עד עכשיו כל המצוות היו עניין רציני [...] ועכשיו יש לנו עידן חדש, תורה חדשה, תורת ארץ ישראל, תורתו של משיח'; שם עמ' 112: 'תורת ארץ ישראל היא דבר אחר לגמרי מתורת חוץ לארץ. בזמני זו הייתה רוח הדברים בישיבת מרכז הרב: אנחנו זכינו לדבר גדול ועצום, לתורה חדשה ממש שאבותינו לא זכו לה'. ובהמשך שם: 'המאפיין המרכזי של תורת ארץ ישראל לעומת תורת חוץ לארץ הוא העדפת הכלל על פני הפרט'. בהמשך הסעיף באה השלכה מעשית בעניין שחרור מחבלים בפרשת גלעד שליט; בעמ' 135 רואה הרב פרומן את דרכו של הירושלמי להשאיר שאלות ללא תשובה עליהן כמטאפורה: 'לימוד התלמוד הגילי, של התלמוד הבבלי, הוא לשאול שאלות ולענות עליהן. לשיטת הירושלמי, שהוא תורת ארץ ישראל, תורתו של משיח – עבודת הלימוד היא לשאול שאלות ולא דווקא לענות עליהן'. מן הראוי לציין שהרב פרומן עסק בלימודו לא מעט בלימוד הירושלמי.
- 32 ראו: הרב י' שרלו, תורת ארץ ישראל עליפי משנת הראי"ה, רמת הגולן תשנ"ח; הנ"ל, 'דמותה של ההלכה הנבואית – תשתית עיונית להתחדשות ההלכה', אקדמות יב (תשס"ב), עמ' 7-48. לא מקרה הוא שבאתר האינטרנט של ישיבת אורות שאול שהרב שרלו עומד בראשה ההגדרה של הישיבה היא 'ישיבה ארץ ישראלית – תורת ארץ ישראל היא...'. ראו: <https://www.ypt.co.il/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%99%D7%91%D7%94>. נדלה ב-8 ביוני 2023.
- 33 ראו, למשל: י' שורק, חזרו ויסדו, ירושלים תשנ"ו; הנ"ל, 'דרושה מהפכה', אקדמות ה (תשנ"ח), עמ' 53-85; הנ"ל, 'אל נהיה סרבני הגאולה – לצאת ממלכות החרדיות', אקדמות כ (תשס"ח), עמ' 71-88. בחיבור מאוחר יותר שלו המושג 'תורת ארץ ישראל' כבר אינו מצוי כלל, ואזכורו של הרב קוק מועט. ראו: י' שורק, הברית הישראלית, תל אביב 2015.
- 34 ראו: י' ברנדס, אגדה למעשה, א, ירושלים תשס"ה; הספר נפתח בעמ' 11 בציטוט מתוך דברי הרב קוק על כך ש'ההלכה והאגדה צריכות הן להתאחד זו עם זו [...]'; הרב רא"ם הכהן, דרך שער העליון – קרבן העוף כשער לעולם הקודש, עתניאל תשס"ז, עמ' 11: 'כאשר עוסקים באיחוד ההלכה והאגדה, הנגלה והנסתר, מקום האיחוד שונה בתחומים השונים [...] ברם בסדר קדשים הגילוי ההלכתי העוסק בתחום הקודש והמקדש הוא עצמו רוחני [...]'.<sup>34</sup>

'תורת ארץ ישראל': תחייתו של ביטוי חז"לי וכמה כיוונים עכשוויים שלו

ובכלל זה סיוורים באתרים תנ"כיים וחז"ליים.<sup>35</sup> בכיוונים נוספים אפשר למצוא שיעורים שמדגישים היבטים מיסטיים בתורה, אחרים המדגישים התמודדות עם האתגרים העומדים לפתחה של החברה בישראל, אתרים שמדגישים את הצורך לחזור ולעודד עבודה עברית יצרנית בצד לימוד תורה, ועוד כיוונים רבים ומגוונים.<sup>36</sup>

[1]

כאמור, חלק מן המייחלים ל'תורת ארץ ישראל' רואים אותה בגדר 'הלכתא למשיחא' או שאיפה עתידית. עם זאת, בשנים האחרונות אפשר לשמוע גם קולות הרבה יותר אקטיביסטיים, שקוראים לשינויים ממשיים עכשוויים מתוך התפיסות שלהם של 'תורת ארץ ישראל'.

כך למשל אפשר למצוא את השימוש ב'תורת ארץ ישראל' בחיבור של ד"ר דניאל רוזנק, רופא נשים, שמוקדש כולו כדי לבטל או לצמצם את אחת ההלכות הידועות בהלכות טהרת המשפחה – 'חומרא דר' זירא'. הוא כותב, בין השאר, שדבריו נובעים:

מתוך תפיסת עולם רחבה הנשענת על מוסר הנביאים ועל המוסר הטבעי. זוהי תורת ארץ ישראל במיטבה [...] ואותה הפך הרב קוק לעיקרון מרכזי בתורתו עם תחיית עם ישראל בדורנו.<sup>37</sup>

היישומים האקטואליים של 'תורת ארץ ישראל' חדרו גם לתפיסות פוליטיות, וחלק מן הקוראים לשוב לתורה זו מכוונים בעיקר לשלילת הגלות ולתפיסות שהם רואים כגלותיות. כך, למשל, יו"ר תנועת 'עוצמה יהודית', מיכאל בן ארי, מקדיש פרק ל'תורה של חרות ותורה של גלות – בין חכמי ארץ ישראל לחכמי בבל'.<sup>38</sup> לדבריו, הפערים בין התלמודים 'ניכרים בעיקר בעניינים הלאומיים'.<sup>39</sup> ההתנגדות בתלמוד הבבלי לפועלו של בר כוכבא, וההצדקה של מעשי רבן יוחנן בן זכאי בתלמוד הבבלי נובעים 'מהרצון לבטל בגלות כל רעיון של התמרדות [...] התפיסה הגלותית בנויה על כניעה והשלמה עם השלטון [...] אין הדברים כן בתלמודה של ארץ ישראל,

35 ראו אתר <https://www.ybn.co.il> (נדלה ביום 8 ביוני 2023).

36 אינני רואה טעם לרשום הפניות לכל אתרי האינטרנט הללו. חיפוש פשוט ברשת האינטרנט בכלל וביו טיוב בפרט יובילו אליהם, ועד שהדברים יראו אור הדפוס בוודאי יהיו עוד רבים נוספים.

37 ראו: ד' רוזנק, להחזיר טהרה ליושנה, תל אביב 2011, עמ' 245. כמובן לא זה המניע היחיד העומד ביסוד חיבורו, אך לענייננו חשוב להדגיש כאן את השימוש ב'תורת ארץ ישראל'.

38 ראו: מ' בן ארי, המרד הגדול – מצעד האיולות או סוד הקיום, אשדוד תשע"ו, עמ' 107-112.

39 שם, עמ' 107.

תלמודה של ארץ ישראל שונה מהתלמוד הבבלי לא במידע, אלא ברוח שלו.<sup>40</sup> אין צריך לומר שההשלכות האקטואליות והפוליטיות של הדברים ברורות.<sup>41</sup> נעם פדרמן, חברו של בן ארי לספסל הלימודים במחזור הראשון של ישיבת הרעיון היהודי מייסודו של הרב מאיר כהנא,<sup>42</sup> הוא ממקימי עמותת 'זהב הארץ' להנחלת התלמוד הירושלמי. בעקבות התלמוד הירושלמי הוא מבקש להראות שהמקדש לא חרב בשל שנאת חינם, והוא מעצים את גבורתם של המורדים בבית שני.<sup>43</sup> הוא מפעיל אתר אינטרנט המוקדש בעיקרו לשיעורים יומיים בתלמוד הירושלמי מפיו של הרב עידו אלבה – אף הוא איש ימין מובהק – במערת המכפלה.<sup>44</sup> גישה הלכתית אקטיבית אפשר למצוא בדבריו של הרב דוד בר חיים,<sup>45</sup> שמבקש להחזיר עטרה ליושנה ולחדש פסיקת הלכה על פי מקורות ארץ ישראלים – ובראשם התלמוד הירושלמי – אף בניגוד לתלמוד הבבלי.<sup>46</sup> כפי שאני מביין מהמצוי ברשת

- 40 שם, עמ' 109. שם, הערה 9 הוא מפנה לניתוח של יהושע אפרון של ההבדלים בין הבבלי לבין הירושלמי בעניין רבן יוחנן בן זכאי. במחקריו עומד אפרון על השוני המהותי בין קטעי המידע העולים מהתלמוד הירושלמי והמסורות הארץ ישראליות השונות ובין אלה העולים מהתלמוד הבבלי והמסורות התלויות בו. לשיטתו, עדיפות המסורות הארץ ישראליות בולטת לעין ברוב הסוגיות ההיסטוריות [...] אם בגלל קדמותם ואם בגלל הקרבה ההיסטורית לזירת ההתרחשות (הקדמת העורכים, בתוך: א' אופנהיימר וא' כשר, דור לדור – משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד – קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 8). כפי שציין גפני (לעיל, הערה 2), יש רציפות בין גישותיו של אפרון לאלה של חוקרי המאה התשע עשרה. על הפקוק בגישתו של אפרון והחשיבות ההיסטורית המצויה גם במסורות בבליים ראו: ר' נעם, 'מבוא', בתוך: ט' אילן ור' נעם (ערוכות), בין יוספוס לחז"ל, ירושלים תשע"ז, עמ' 70-71.
- 41 כמובן גם ההפך הוא הנכון. הפרשנות האקטואלית של אירועי החורבן ומרד בר כוכבא מגויסת גם לצד השני של המפה הדתית והפוליטית.
- 42 אינני יודע אם לרב מאיר כהנא עצמו הייתה זיקה מיוחדת לתלמוד הירושלמי דווקא. מכל מקום, רצון לחדש את התורה האמיתית, זו שטרם הגלות, מצויים בדבריו לא פעם. ראו למשל בפרוספקט של ישיבת הרעיון היהודי: 'הישיבה נוסדה כדי להחיות שוב את הת"ח והגדול המקורי – כפי שבא לבטוי בגדולי ישראל בתקופת השופטים, הנביאים והתלמוד – כשישראל ישב בארצו כעם וכאומה, ויגן מהבריאות של עם הדר בארצו, לפני שנפל למלכות הגלות שעות וסלף את הרעיון התורני האמיתי'. ראו (http://www.files.org.il/BRPortalStorage/a/1/03/36/42-) http://www.files.org.il/BRPortalStorage/a/1/03/36/42-). (6TcJvrvEye.pdf)
- 43 ראו מאמרו: 'מפני מה חרב בית שני', ערוץ שבע, ח' באב תש"ע – <https://www.inn.co.il/news/514926> (נדלה ב-8 ביוני 2023).
- 44 <http://www.yerushalmiyomi.org/>
- 45 הרב בר חיים גם שותף במכון הירושלמי שבראשות הרב אברהם בל"ס (ראו לעיל). על ההקשר הפוליטי העכשווי אפשר ללמוד מראיון שנתן לקראת הבחירות לכנסת בתשע"ט, וסביב הפסילה של מפלגת 'עוצמה יהודית'. באותו הראיון הוא מציג 'גילוי דעת' של הרב צבי יהודה קוק התומך בכך שהרב מאיר כהנא ירוך לכנסת. ראו <https://www.youtube.com/watch?v=kEQ9zNnVOgY>.
- 46 כך מופיע באתר של מכון שילה שסד: 'Rather than relying exclusively on the traditions of Rabbinical authorities in the Exile who studied and lived Judaism within the historical context of a minority residing in a foreign land under non-Jewish sovereignty, Machon Shilo encourages the study and implementation of the traditions and rulings found in the ancient sources of Land of Israel such as the **Talmud Yerushalmi** (Jerusalem or Palestinian Talmud), compiled in Tiberias in the 4-5th centuries, rather than the Talmud Bavli, compiled by

האינטרנט יש לרב בר חיים קבוצה לא גדולה של תלמידים, ויש לו פעילות רבה ביו-טיוב ובפייסבוק ובאתר של 'מכון שילה' שבראשותו. הכותרת של דף הפייסבוק של הרב בר חיים כוללת את הכותרת 'תורת ארץ ישראל לאלו שמעזיזים לחשוב'. כבר מהכותרת אפשר להבין שמדובר באתר בעל מגמות אוונגרדיות, ועיון בשיעורים שלו מלמד על שאיפה למהפכה הלכתית תחת הכותרת של 'תורת ארץ ישראל'. כאמור, הוא מבקש לפסוק הלכה על פי הירושלמי ושאר המקורות הארץ ישראלים אף בניגוד לתלמוד הבבלי. כמה וכמה מפסקי ההלכה שלו – למשל נטילת לולב בשבת – חורגים מכל מסגרת הלכתית – אורתודוקסית – מקובלת. בין השאר הוא פועל במשך שנים רבות להחזרת נוסח התפילה הארץ ישראלי – בניגוד לנוסח התפילה המקובל בכל עדות ישראל, המושתת על המסורת הבבלית.<sup>47</sup> לפעילותו יש השפעה מסוימת שבאחד ההיבטים שלה עוסק הסעיף הבא.

## [ד]

אחת מן התוצאות של העיסוק בתורת ארץ ישראל בהקשרים אקטואליים מצויה בסידור שיצא לאחרונה בשם 'סידור ארץ ישראל'.<sup>48</sup> המהדיר, ד"ר יאיר שאקי, הוא מרצה למתמטיקה, והסידור שהדפיס נראה, לכאורה, כסידור שגרתי – כריכה כהה ואותיות מוזהבות. אך העיון בסידור מלמד על סידור תפילה שונה לגמרי מן המקובל ויש בו ניסיון לשחזור נוסח התפילה של בני ארץ ישראל. אין צריך לומר, שהניסיון להתפלל בו בבית כנסת רגיל נידון לכישלון. דרך משל תפילת העמידה כוללת שמונה עשרה ברכות כמנהג בני ארץ ישראל, תפילה זו חסרה את ברכת 'את צמח דוד' והברכה על ירושלים נפתחת במילים 'רחם ה' אליקנו ברחמיך הרבים' ולא ב'ירושלים עירך ברחמים תשוב', והיא מסתיימת בחתימה 'ברוך אתה ה' אלקי דוד ובונה ירושלים'; ברכת המשפט נחתמת במילים 'בא"י אוהב המשפט', וברכת העבודה ('רצה') נחתמת בברכה 'בא"י שאותך ביראה נעבוד'; ברכת קדושת היום בשבת נחתמת 'בא"י מקדש ישראל ואת יום השבת' בניגוד לתלמוד הבבלי. בתפילת ערבית של ליל שבת שליה הציבור יורד לפני התיבה, והובא לכך נוסח של פיוט ארץ ישראלי. הכול כמנהג ארץ ישראל.

המהדיר מבאר את מטרתו ב'פתח דבר' של הסידור:

בימים אלו אנו זוכים להודות להשם הטוב על שבעים שנה של חזרת ריבונות יהודית בארץ ישראל וחמישים שנה של ריבונות יהודית בירושלים ובהר הבית.

rabbinic authorities in Babylon some 200 years later'  
(<http://he.machonshilo.org/index.php/about-us>)

47 ראו בעניין זה כמה שיעורים המצויים באתר של מכון שילה.

48 י"י שאקי (מהדיר), סידור ארץ ישראל. המהדורה הראשונה נדפסה בבית ים תשס"ז, ומהדורה שנייה ומורחבת בירושלים תשע"ח. ציוני העמודים להלן מתוך המהדורה השנייה. על הסידור ראו סקירתו הקצרה של ש' פוגל, 'על שחזור של מסורת: סידור ארץ ישראל', בתוך: ר' גפני, לכרוך את התפילה: עוד מסעות בעקבות סידורים ומתפללים בארץ ישראל, אלון שבות תשפ"ד (בעריכה). כפי שהדגיש פוגל, נוסח הסידור אינו משקף את הנוסח הארץ ישראלי שהיה נוסח גמיש, ולא היה 'נוסח אחיד', אך בוודאי שיש בו הרבה נוסחים ומנהגים ארץ ישראליים.

יחד עם זאת, אנו זוכים לפריחה רוחנית גדולה והולכת סביב הר הבית ובית המקדש. הוצאת סידור זה נועדה לפתוח שערים ופתחים נוספים לחיבור בין הנגלה והנסתר, ההלכה והאגדה של תורת אבותינו כפי שהייתה במקוריותה.<sup>49</sup>

רוחו של הרב קוק מזה, ורוחו של 'נאמני הר הבית' מזה נשמעים היטב בדברים הללו. ממילים כלליות אלה אפשר היה להבין שאולי מטרתו לימודית גרידא. אך בסוף ההקדמה נכתבו דברים ברורים הרבה יותר:

מטרת "סידור ארץ ישראל" הינה להציג מטבעות תפילה עתיקות של חכמי ארץ ישראל כדי לפתוח צוהר ללמודי האמונה וההלכות המעשיות של חכמי ישראל כמו שהיו במקורן, ומתוך כך להחזיר עטרה ליושנה. אמנם יודגש כי לא באתי לקבוע מסמרות, אלא כל אחד מישראל ינהג על פי הבנתו ובלבד שכל מעשיו יהיו לשם שמים.<sup>50</sup>

על פי זה הצגת הנוסחים הארץ ישראליים נועדה להצגה נועדה 'כדי להחזיר עטרה ליושנה' ולאפשר לכל אדם שמעשיו 'לשם שמים' לבחור לעצמו את נוסח התפילה, הסוטה הרבה מן הנוסח המקובל בכל עדות ישראל.<sup>51</sup>

## [ח]

אין צריך לומר, שאת הפרשנויות השונות והמרחיבות ל'תורת ארץ ישראל' של הרב קוק אפשר לאמץ אך אפשר גם לבקר.<sup>52</sup> הרב אלישע אבינר, שהיה תלמיד 'מרכז הרב' ומקורב לרב צבי יהודה קוק וכיום ר"מ בישיבת מעלה אדומים כתב את המילים החריפות הבאות:

49 'פתח דבר', עמ' 18. כפי שמציין המהדיר, בעמ' 19 הוא נחשף לראשונה לנוסחי ארץ ישראל ממחקריו של יוסף היינמן ו'באותה תקופה למדתי את יסודות תורת ארץ ישראל אצל מו"ר הרב דוד בר חיים, ראש מכון שילה, שהינו ראש וראשון לבניית התשתית הרוחנית וההלכתית לתורת ארץ ישראל במלוא היקפה. היסודות שלמדתי בבית מדרשו של הרב בר חיים, הם הם שאפשרו לסידור זה לצאת לאור'.

50 בסוף ההקדמה, בעמ' 39.

51 בהמשך ההקדמה מובאת הקדמה של הרב ישראל אריאל ל'סידור המקדש' שהוציא, שבו הוא עומד על הצורך בשינויים בתפילה בין הגולה לבין אדם החי בארץ ישראל. המשך הדברים של הרב אריאל עשוי להטעות וכנראה משום כך הם הובאו בסוגריים מרובעים: 'נראה שהשינוי הכביר בחיי העם והארץ צריך למצוא את ביטויו בתפילה, ומכאן אותם שינויים קלים כפי שמוצעים ב'סידור המקדש' שלפנינו...]. הרב אריאל ממשיך באותה הקדמה: 'יש להדגיש, שלא הוצע כאן שום שינוי בתפילות הקבועות שיוסודן בתקנת חז"ל וב'מטבע שטבעו חכמים' – אלו מופיעות בלשונן המקובלת בסידור, כל נוסח כעניינו'. אין צריך לומר שהדברים הללו לחלוטין אינם נכונים לגבי 'סידור ארץ ישראל' שיש בו שינויים הרבה יותר מהותיים, גם במטבעות של הברכות.

52 למעשה, גם הרב רא"ה קוק חשש מפיתוח דברים בכיוונים לא רצויים. ראו המקורות המובאים לעיל, הערה 6.

'תורת ארץ ישראל': תחייתו של ביטוי חז"לי וכמה כיוונים עכשוויים שלו

המושג 'תורת ארץ ישראל' נעשה חביבם של אלו המבקשים לחדש ביהדות, ומחפשים אילן גדול להיתלות בו. הוא הפך לכיסוי נוח לכל מיני בלבולי סברות ומחשבות שונות ומשונות. כל המבקש הכרה להרהוריו מדביק עליהם תוית של 'תורת ארץ ישראל' ורוחץ בניקיון כפיו.<sup>53</sup>

באופן מצומצם יותר, גם התפיסה של 'תורת ארץ ישראל' כהוספה או שינוי של סדרי הלימוד הרגילים זכתה לביקורת מכיוונים שונים. כך למשל, הרב צבי טאו, מראשי ישיבת הר המור, הקדיש דיון ארוך נגד המהלך המתחדש של 'תורת ארץ ישראל':

יש לומדי תורה המנסים בדרך לימודם לגלות את הרעיון הרוחני הטמון בסוגיה בה הם עסוקים, אך טעות בידם. לא זה דרך לימודה של תורה הנהוגה בידינו מדורי דורות, ולא בדרך זו תיבנה אחדות הנגלה והנסתר. אדרבה, כנגד דרך זו עומדת בכל תוקפה אזהרת רבותינו שלא לערב נגלה ונסתר. [...] יש הסבורים שבזמננו – דור של גאולה, ובמקומנו – בארץ-ישראל, חובה עלינו לפתח את 'תורת ארץ ישראל', ולגלות בתורה פנים שלא נבנו בה עד כה – תורת חיבור הנגלה עם הנסתר. אולם מדבריו של הרב, שחי אף הוא בתקופת הגאולה בארץ ישראל [...] רואים אנו שלא זו הדרך, כי באמת מלאכת אחדות זו אינה יצירה אנושית, מלאכותית של ערבוב עולמות שונים ביצירות מחשבתיות ורעיוניות שאינן אלא דמיונות כזב. בניין זה בניין ילדים הוא והופך את כוונתה של התורה.<sup>54</sup>

הסתייגות מן המהלך הזה מצויה גם בדברי הרב אהרן ליכטנשטיין, ראש ישיבת הר עציון:

מבחינת תורת ארץ ישראל, זה מושג שאני מבין מהיכן הוא צומח; אך אין לו שורשים כל כך עמוקים ורחבים כמו שאלו שדוגלים בו חושבים [...]. אין למושג 'תורת ארץ ישראל' שורשים עמוקים כל כך. אני מבין שאנשים שחושבים במונחים יותר מיסטיים ויותר מטפיזיים ממני, נוטים יותר לתפישה זו. אני מרגיש את קדושת ארץ ישראל. אך אם מדברים על תורת ארץ ישראל, אני מעדיף לחסות בצלם של הש"ך, הגר"א, ר' עקיבא איגר, המנחת חינוך, ר' חיים והראב"ד.<sup>55</sup>

סוף דבר, המונח 'תורת ארץ ישראל' שהרב קוק החיה בהקשר של שיבת ציון המודרנית, משמש מצע לכיוונים שונים של התחדשות דתית. אצל אחדים בכיוונים לימודיים: הרחבת הלימוד מן התלמוד הבבלי אל התלמוד הירושלמי ושאר המקורות הארץ-ישראליים.<sup>56</sup> אחרים טיפחו תחת הכותרת הזו אוטופיות דתיות ושאיפות

53 הרב א' אבינר, 'כוונתך רצויה אבל מלותיך אינן רצויות', נקודה, גיליון 207 (תשנ"ח).

54 הרב צ"י טאו, לאמונת עתנו, יב, ירושלים תשס"ה, עמ' קפה-קפז.

55 מתוך ראיון שערך הרב חיים נבון עם הרב אהרן ליכטנשטיין (התפרסם בדף פרשת שבוע – 'עולם קטן' בשנת תשס"ח). אני מודה לרב נבון ששלח לי בזמנו את הראיון המצוי כיום גם באתרי אינטרנט שונים.

56 התופעה הזו קשורה לכך שבציבור הדתי-לאומי יש בעשרות השנים האחרונות עיסוק נרחב בחלקי התורה שמעבר לתלמוד הבבלי: התנ"ך, המשנה, החסידות והקבלה. כמובן שינויים

הלכתיות, ויש שגם השתמשו ב'תורת ארץ ישראל' כתביעה עכשווית לשינויים  
הלכתיים ואף ליישומים פוליטיים.  
אין צריך לומר שהדברים מורכבים יותר מכפי שניסיתי לצייר אותם. ודאי שלא  
רק השפעתו של הרב קוק ותפיסת 'תורת ארץ ישראל' שלו סימנו את המגמות שניסיתי  
לצייר. אך נראה שדבריו נתנו השראה, ביסוס ולגיטימציה למגמות מתחדשות.

בתוכניות לימודים מובילים ליצירת דגשים דתיים, רוחניים והלכתיים שונים מן הדפוסים  
הקיימים.